

Yurdum-yuvam məskənimсэн!

Qarabağ xanlığının qurulması

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində xüsusi yeri olan Qarabağ xanlığını (1747–1822) Əfşarlar imperiyasının süqutundan sonra, bu dövlətin mövcudluğu dövründə hərbi sücaəti ilə ad-san qazanmış, əslən Qarabağın Sarıcalı oymağından olan Pənahəli bəy Cavanşir yaratmışdır. Xanlığın hökmdarı kimi o, müstəqil dövlətin təşəkkülü üçün zəruri tədbirlər həyata keçirmiş, böyük quruculuq işləri görmüşdür.

İlk belə quruculuq nümunəsi 1748-ci ildə Bayat qalasının (indiki Ağcabədi rayonunun ərazisindədir) inşa olunmasıdır. Az sonra Pənahəli xan özünün yeni inzibati mərkəzinin – Şahbulaq qalasının (indiki Ağdam rayonunun ərazisindədir) tikintisini başa çatdırmış və xanlığı burdan idarə etməyə başlamışdır.

Daim düşmənin hücumlarına məruz qalan xanlığa daha təhlükəsiz və coğrafi cəhətdən əlverişli yerdə mərkəz – paytaxt inşa etdirmək üçün o, 1750-ci ildə indiki Şuşa şəhərinin yerləşdiyi hündür, dağlıq ərazini seçərək burda genişmiqyaslı tikinti-quruculuq işləri aparmışdır. Etibarlı müdafiə istehkamları ilə əhatə olunan və el arasında ilk vaxtlar “Pənahabad” adlandırılan qala-şəhər xanlığın paytaxtı kimi qısa müddətdə sürətlə inkişaf etmişdir.

Pənahəli xan öz iqamətgahını və dövlət idarələrini yeni paytaxta köçürməklə xarici təhlükələrin qarşısını müəyyən qədər ala bildi. Üzücü və dağıdıcı müharibələrə son qoymağa çalışan, sonrakı həyatını yalnız Qarabağın müdafiəsinə, mədəniyyətinə, iqtisadi inkişafına, siyasi yüksəlişinə həsr etmək istəyən bu qurucu və yaradıcı hökmdar qala ətrafında yeni yaşayış məntəqələri salmağı da qərarlaşdırdı. Hələ paytaxt üçün ərazi axtarışında olarkən Pənahəli xan Qarqar çayının sol, qərb sahilində, yaşıl meşələrin əhatəsində çox səfəli və mənzərəli bir yerə rast gəlmişdi.

Bu ərazinin münasib və əlverişli yaşayış məntəqəsi ola biləcəyi qənaətinə gələn xan Pənahabad qalasını hərtərəfli möhkəmləndirdikdən sonra əhalinin bir qismini burda məskunlaşdırmaq niyyətində idi. Lakin o, sonuncu hərbi səfəri zamanı, 1763-cü ildə Şiraz şəhərində (indiki İran ərazisindədir) qətlə yetirildi və bu istəyini həyata keçirə bilmədi. Onun nəşi İrandan gətirilərək Qarabağda, indiki Ağdam şəhəri ərazisindəki “İmarət” adlandırılan yerdə dəfn edildi. (Hazırda burda Qarabağ xanlarının məqbərə kompleksi mövcuddur).

Pənahəli xanın böyük oğlu İbrahimxəlil xan Cavanşir (1721–1806) girov saxlanıldığı İranda azad edilərək vətənə döndü. Xanlıq idarəçiliyini əlinə alıqdan dərhal sonra o, atasının yarımcıq qalmış işlərini başa çatdırmağa, onun siyasətini həyata keçirməyə, vəsiyyətlərini yerinə yetirməyə başladı.

Xan kəndinin salınması və inkişafı

İbrahimxəlil xan da atası kimi bərk at həvəskarı idi. Onun ilxılarında atların sayı dörd minə çatırdı. Deyildiyinə görə, Pənahəli xan Cavanşir İran hökmdarı Nadir şah Əfşarın atlarının cinsindən olan bir ilxırları hərbi səfərləri zamanı Şahsevən, Şəqaqi, Xorasan ellərindən yığıb Qarabağa gətirmişdi. Qızıllı rəngli bu cins ağırlar öz gözəlliyi, dözümlülüyü, yüngüllüyü və sürəti ilə müxtəlif at cinsləri arasında seçilirdilər. İbrahimxəlil xan şöhrət Cənubi Qafqazın hüdüdlərindən uzaqlara da yayılmış əla cinsli at ilxırları ilə fəxr edirdi, onları özünün ən qiymətli zینəti, mal-dövləti sanırdı.

Bu atlar həm əla yük nəqliyyatı vasitəsi, həm də müharibə zamanı döyüşçülərin daimi köməkçiləri idilər. İngilislər Qarabağ atlarını öz süvari qoşunları üçün məmnuniyyətlə alırdılar. Heç də təsadüfi deyildi ki, xanlığda cins atların artırılması üçün ayrıca təsərrüfat sahələri yaradılmışdı. Üstəlik də, xanın özünəməxsus cins atları, 400 baş balalayan madyanı, saysız-hesabsız qatır ilxırları, qoyun sürüləri, iribuynuzlu və xırdabuyuzlu sağmal mal-qarası vardı. Bütün bunlar da xanlığın keçmiş paytaxtı Şahbulaq qalasının ətrafındakı ərazilərdə saxlanılırdı.

İbrahimxəlil xan 1780-ci illərdən etibarən bütün bu daşınar əmlakını gətirib, Qarqar çayının hər iki sahilində yerləşdirdi, xidmətçiləri, malabaxanları, bağbanları ailəlikə burda məskunlaşdırdı. İllər ötdükcə bu kiçik yaşayış məntəqəsi böyüyüb iri bir kənd halına düşdü və el arasında “İbrahimxəlil xanın kəndi”, yaxud qısaca “Xankəndi” adlandırılmağa başladı.

Xankəndi İbrahimxəlil xan Cavanşirin şəxsi iqamətgahı oldu. O, burada gözəl imarətlər, yaşayış evləri və müxtəlif təyinatlı inzibati binalar – karvansaralar, dəyirmanlar, tövlələr, buxana, cəbbəxana və sair tikdirdi, Qarqar çayından arxlar çəkirdi. Xankəndidə bütün Cənubi Qafqazda, hətta İranda və Türkiyədə çox məşhur olan zorxana da inşa olundu. İbrahimxəlil xan çox zaman asudə vaxtlarını burada keçirirdi. Ümumiyyətlə, müxtəlif əyləncələr, idman yarışları, xüsusən, pəhləvan güləşləri, ovçuluq onu daha çox cəlb edirdi.

Həvəskar ovçu kimi tanınan İbrahimxəlil xan tez-tez Xankəndi meşələrində ceyran, cüyür ovuna çıxırdı. Bəzən

Xankəndi – Qarabağ xanının kəndi

XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində

qırx-altmış başdan ibarət ceyran sürütünün arxasınca düşür və onlardan bir neçəsini ovlamayınca geri qayıtmırdı. Dəriləri xalça-palazı əvəz edən bu heyvanların stindən isə xan mətbəxində ləziz xörəklər bişirmək üçün istifadə edilirdi.

Qarabağ silsiləsinin şərq ətəyində yerləşən Xankəndinin şimal-qərb hissəsində meşələr, yuxarı tərəfində gözlə alp düzənlikləri, eyni zamanda, təbii yaylaq-otlaq sahələri uzanıb gedirdi. Təbii sərvətləri isə ilk növbədə, onun ab-havası, altı-üstü “qızıl olan” torpağı, çayları, bulaqları, meşələri idi. Bu yerlərin son dərəcə əlverişli təbii coğrafi şəraiti burda həm əkinçiliyin, həm də heyvandarlığın inkişafına mühüm şərait yaradırdı.

Xankəndinin torpağı çox mənfəətli və bərkətli idi. İbrahimxəlil xan burda ipəkçilik, bağçılıq, bostançılıq və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrini inkişaf etdirirdi.

Alp çəmənlərinin çox gözəl gül-çiçəkləri və dağətəyi yerləri, çöl bitki aləminin zənginliyi, şirin sulu bulaqları, iqliminin isti olması, çay ətrafında yerləşməsi Xankəndidə arıçılığın da inkişafı üçün lazımi zəmin yaratmışdı. Burada 5 mindən çox bal arısı ailəsi saxlanılırdı.

XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ torpağı yenə də bir-birindən şiddətli, dağıdıcı, vıranedici basqınlara məruz qaldı. İran hökmdarı Ağa Məhəmməd Şah Qacarın bu əraziyə hərbi yürüşləri, xüsusilə də, 1795-ci ilin yayındakı hücumu qarabağlılar üçün daha fəlakətli nəticələrə səbəb oldu. İran qoşunları hər yeri viran qoydu, xarabazarlığa çevirdi. Qarabağın kəndləri tamamilə boşaldı, xanlıq həm siyasi, həm də iqtisadi böhrana düşdü.

Bu fəlakətlər Xankəndidən də yan keçmədi. İgid və cəsur xankəndli gənclər də silaha sanlib, düşmənin qarşısını kəsərək Qarqar çayını sahillərində Şuşa qalasına qədər uzanan yəhirlərinə düşməni müqavimət göstərər, İran ordusuna ziyan vururdular. Onlar Qacar qoşunları üçün Arazın o tayından gələn ərzaq mallarının düşməinə çatdırılmasına imkan vermir, onları azuqəsiz qoyurdular. Bununla xankəndililər də müharibəni udmmaq üçün əllərindən gələni edirdilər.

Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çək-mək məcburiyyətində qalan Ağa Məhəmməd Şahın qarətçi qoşunu Malıbəyli, Ağdamı və vaxtilə əhalisini Pənahəli xanın Borçalıdan və Qazax mahalından bu əraziyə gətirib məskunlaşdırdığı bir çox iri yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, Xankəndini də odlara qaladı, yüz min başdan çox mal-qaranı, qoyun sürülərini Qarabağdan Arazın o tayına apardı. Lakin İbrahimxəlil xanın ilxırlarına əlləri çatmadı. Xanın

qoçaq mehtarləri igidlik göstərərək iranlıların əllərinə keçməsin deyər, at ilxırlarını Xankəndidən əlçatmaz yerlərə, Qırxqız dağlarına çıxarmışdılar.

Qarqar çayının o tay-bu tayındakı bərkətli torpaq sahələrində dənlə bitkilər, üzüm, geniş meyvə bağları, ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün çoxlu tut (çəkil) bağları salınmışdı. Xanın şəxsən özünə məxsus, uzunluğu kilometrərlə ölçülən 26 tut bağı vardı. Bu təsərrüfat sahələrinin hamısı Qarqar çayından çəkilen arxların suyu ilə suvarılırdı. Onların gəliri ilə beş-altı min rəiyyət ailəsi asudə yaşaya bilirdi.

Xankəndini qiymətli ağac növləri ilə zəngin olan sıx və qalın meşə zolağı əhatə edirdi. Bu meşələrdən daha çox yanacaq və tikinti məqsədilə istifadə olunurdu.

Qırxqız dağının ətəklərindən başlayan və Qarqar çayının sağ sahilində geniş bir sahəni tutan, bütün fəsilərdə yaşıl donunu oynından çıxarmayan meşələr bu yerlərə həyat verirdi.

Hər il müsəlman bayramlarında, xüsusilə, Novruz bayramı günlərində İbrahimxəlil xan qoşununun adlı-sanlı sərkərdələrinə, mahal başçılarına, döyüşlərdə fərqlənənləri Xan kəndindəki iqamətgahına dəvət edir, onları xələtlə, ənəmlə, qılıncla və sairə mükafatlandırır, ən yaxşı atlarını sevimli adamlarına bağışlayırdı. Xan eyni zamanda Qarabağa gələn hörmətli və nüfuzlu qonaqlarını da burdakı iqamətgahında qarşılayırdı.

Savaş meydanı

Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağı tərk edərək, Tiflis üzərinə hücumu hazırlarkən yol üstündə gördünən bütün dinc quruculuq dövründə oğlanları Xankəndidə yaşayış məntəqələrini yandıraraq, kəndi döndərdi. Qarabağ quru bir səhraya çevrildi. Bu diyar bir müddət ayağa dura, dirçələ, özüncə gələ bilmədi. Xankəndinin əhalisi də pərən-pərən düşdü, baş götürərək qərbət ellərə üz tutdu, Türkiyəyə, İrana, Gürcüstana, Gəncəyə, Şirvana və başqa yerlərə səpələndi. Qarabağın əhalisi 300 min nəfərdən 40 minə düşdü. Xankəndinin də əhalisi xeyli azaldı.

İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın iki dəfə vıranedici və talançı yürüşündən sonra, 1797–1804-cü illər arasındakı dinc quruculuq dövründə oğlanları Məhəmmədşəhən ağa və Mehdiqulu ağa ilə əl-ələ verərək xanlığın daxili işləri ilə – dağıdılmış təsərrüfatının bərpası, iqtisadi həyatının dirçəldilməsi, əhalinin maddi durumunun yaxşılaşdırılması ilə məşğul olmağa başladı. Xankəndidə də həyat tədricən öz axarına düşdü. Didərgin salınmış əhali öz yurduna qayıtdı.

Xankəndi qədim Azərbaycan diyarıdır. Bu kəndin təməli Qarabağ xanı tərəfindən qoyulmuşdur və ondan sonra Azərbaycan Respublikasının vəsaiti hesabına Azərbaycan memarları, inşaatçıları tərəfindən böyük şəhər yaradılmışdır.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Xankəndi şəhəri, 21 dekabr 2023-cü il

mülklərini və təsərrüfatlarını idarə etməklə məşğul oldu.

1826-cı ilin yayında ikinci Rusiya–İran müharibəsi başlanarkən şahzadə Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 minlik qızılbaş qoşunu Qarabağın sərhədlərini aşdı, iyulun 26-da Şuşanı mühasirəyə aldı. Gəncə və İrəvana gedən yollar bağlandı. Qarabağın dinclyi yenidən pozuldu və diyar yenə də müharibə meydanına çevrildi. Xankəndi və ətrafındakı yaşayış məntəqələri işğal olundu.

Abbas Mirzə öz düşərgəsini mühüm strateji mövqeyə malik olan Xankəndidə saldı. O, müşavirlərini burda keçirir, hərbi əməliyyat planlarını burda cızırdı. İran şahzadəsi dəfələrlə Şuşaya hücum edərsə də, qalanı tuta bilmədi, 48 gün mühasirədə saxladı, yenə istədiyi nəticəni ala bilmədi. Ona görə də Şuşanın mühasirəsindən əl çəkərək Qarabağı tərk etdi. Gedərək Xankəndini də talan edib, yandırdı. Özdən sonra Xankəndidə xoşagəlməz izlər qoyub getdi.

Mehdiqulu xan dağıdılmış və viran edilmiş Xankəndini yenidən bərpa edərək, dirçəltdi. Lakin 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsi Kürəkçay (1805) və Güllüstan (1813) müqavilələrindən dəfələrlə bədnam, haqarətli, alçalıcı və rüsvayçı oldu. Bu müqavilədə Qara-

bağın beynəlxalq mövqeyi qorunmadı və onun hüquqları ayaqlar altına atıldı. Bura digər millətlərin nümayəndələrinin köçürülməsi milli tərkibin dəyişməsinə səbəb oldu. Qarabağ bir müddət rus hərbi komandanlığı tərəfindən idarə olundu. Şuşa qalasının köməkçi hərbi və təsərrüfat qəsəbəsi olan Xankəndi də bu idarəçiliyə tabe idi.

Xankəndi – ordugah

Çar hökumət orqanları Xankəndinin strateji cəhətdən mövqeyini, əhəmiyyətini və perspektivini nəzərə alaraq 1847-ci ildə Aşağı Xan bağında yerləşdirilmiş 16-cı Qrenadyor Minqrə polkunu Xankəndə köçürdülər. Burda hərbi şəhərcik salındı, kazarmalar, xəstəxana, qəspital, digər inzibati binalar, hərbi kontingenti ərzaq məhsulları ilə təmin etmək və saxlamaq üçün iri anbar, böyük buxana tikildi. Polkun hərbi qərar-gahı – ştabı ikimərtəbəli bir binada yerləşdirildi. Yerli əhalinin Xan kəndini “Ştab” adlandırması da bununla əlaqədər idi. 1864-cü ildə Xan kəndində hərbi yunker məktəbi fəaliyyətə başladı. Məktəbdə azərbaycanlı böylərin övladları da təhsil alırdılar.

Sonralar Şuşada tərçüməçi və hüquqşünas işləmiş şair Mirzə Ələsgər Növrəs, rus ordusunun polkovnikləri Məmməd bəy Əhmədbəyov, Rüstəm bəy Mirzəyev, uzun illər məhkəmə pristavı olmuş Hüseynəli bəy Cavanşir, Şükür bəy və İbni bəy Cavanşirlər, digər azərbaycanlılar bu hərbi məktəbdə təhsil almışdılar.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Xan kəndində ikisnifli məktəbin, xəstəxananın, bir çox sənaye müəssisələrinin, işə-məişət obyektlərinin açılması və s. bu kiçik yaşayış məntəqəsini şəhər tipli qəsəbəyə çevirdi.

1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusu Xankəndini daşnaklardan təmizləyib, hərbi hissələrini burda yerləşdirdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan az sonra, 1923-cü il iyul ayının 7-də gələcəkdə separatizm yuvasına çeviriləcək “Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti” yaradıldı və Xankəndi qəsəbəsi onun mərkəzi elan edildi və həmin vaxtdan bu yaşayış məntəqəsi Azərbaycanda bolşevik-daşnak dəstələrinin rəhbərlərindən olan Stepan Şaumyanın “şərəfi”nə Stepanakert adlandırıldı və şəhər statusu aldı. 1991-ci ildə isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə şəhərin əvvəlki adı bərpa edildi və Xankəndi oldu.

2023-cü ilin sentyabr ayında Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarını fəaliyyəti bərpa edilmişdir.

Vasif QULİYEV,
“Şuşa” qəzetinin redaktoru